

Overlegorgaan
Fysieke Leefomgeving

“**MOEDIGE PRAKTIJKEN**”

Verhalenbundel over moedige
participatie praktijken in het
aardgasvrij maken van wijken

MOED”

Moed is de morele kracht waaruit je handelt naar eigen opvattingen en geweten. Ook wanneer dit verschilt ten opzichte van omgeving, of (interne) spanning oproept.

Moed in het aardgasvrij maken van wijken

Het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving (OFL) haalt sinds 2019 inzichten en signalen op over participatie in het aardgasvrij maken van wijken. Het aardgasvrij maken van wijken is een complex vraagstuk, omdat er op veel vlakken onzekerheden zijn. Ook op het gebied van participatie. De transitie vindt letterlijk achter de voordeur plaats. Er is veel negatieve berichtgeving in de media geweest rondom het vraagstuk van aardgasvrij wijken. Het gaat volgens de berichtgeving té langzaam. Ondertussen zijn er veel mensen in Nederland hard aan het werk om het wel mogelijk te maken. Waarbij ze ook recht doen aan alle betrokkenen, ook de inwoners van wijken.

Er is ook nog veel te leren. Participatie met betrekking tot dit

vraagstuk is onontgonnen terrein. Daarom is het interessant om te leren van opkomende praktijken: moedige praktijken. Moedige praktijken zijn participatie praktijken die daadwerkelijk hebben plaatsgevonden. Mensen die zelf de handen in elkaar hebben geslagen en bijzondere initiatieven hebben ontplooid om bij te dragen aan het aardgasvrij maken van wijken. Ze doen het net even anders. Ze zoeken grenzen op of ze verbinden aangrenzende werelden met elkaar.

Verhalenbundel

In deze verhalenbundel leer je van een negental moedige praktijken. Ter inspiratie. De verhalen illustreren niet hoe het moet, maar hoe het kan. De verhalen zijn geselecteerd om als geheel een divers beeld te laten zien. Uiteraard zijn er nog veel meer moedige praktijken in het land. De laatste pagina laat een lijst zien van andere moedige praktijken die aan het OFL is tegen gekomen. Een verhalenbundel met een open einde

MOED

We moeten een andere professional zijn dan we tot nu toe hebben geleerd te zijn.
Een transitie waarvan men gaandeweg ontdekt en uitvindt hoe.
Met meerdere partijen. Ieder zijn eigen taal, cultuur, tempo en expertise.
Dat maakt dat alles wat je tot nu toe hebt geleerd en eigen hebt gemaakt, ook moet kunnen loslaten.
Je moet durven aangeven dat je het niet weet.
Als je het wel weet, moet je soms je mond houden, omdat iedereen zijn eigen leerproces heeft.
Waar het op neer komt, is dat je ook ongemakkelijke gesprekken moet durven voeren.
Het vraagt om andere competenties. Verdiepen in de mens.
Waar gaan mensen op aan? Waar knappen ze op af?
Daar is heel basaal empathie voor nodig.
Je kunnen, maar ook durven verplaatsen in de ander.
Daar is moed voor nodig.

Moed door Josha van der Beek, Alliander

OFL Conferentie 7 december 2021, 'Leren van Moedige Praktijken'

INHOUD

- 5 Willem van de Ven, Gemeente Heusden
Ambtenaar als MogelijkMaker
- 10 Liesbeth van de Wetering, Gemeente Groningen
Model voor wijk- en dorpsdemocratie
- 15 Celina Kroon, Alliander
Buurt Energie Systeem
- 21 Ted Zwietering
Energiecoöperatie KetelhuisWG
- 25 Shannon Spruit, Populytics
Participatieve Waarde Evaluatie
- 30 Anne-Marie, Gemeente Utrecht
Warmte Expeditie
- 35 Timo Veen
Buurtinitiatief Berkum Energieneutraal
- 41 Gerbert Hengelaar
Buurtinitiatief Nieuwe Energie Vechtzoom
- 46 Pauline, 02025
Future Search
- 51 Moedige Praktijken, er zijn er nog veel meer

'Ik zie empowerment
als een belangrijke
taak van de overheid'

Willem van de Ven, Gemeente Heusden

Ambtenaar als MogelijkMaker

In de gemeente Heusden werkt Willem van de Ven als regisseur duurzame ontwikkeling. In de omgang met bewonersinitiatieven hanteert hij twee principes: 'het initiatief het initiatief laten' en 'organiseer het buiten jezelf'. Dit geeft richting aan de regierol van de gemeente bij duurzame plannen van bewoners. 'Het gaat erom dat je een initiatief ondersteunt en niet overneemt', zegt Van de Ven.

Gemeenteambtenaren heten in Heusden MogelijkMakers. Daarmee wil de gemeente laten zien dat beleid en regelgeving er zijn om inwoners met een plan of idee vooruit te helpen. Van de Ven zegt er wel meteen bij dat 'mogelijk maken' niet betekent dat elke wens of elk plan zonder meer op steun van de gemeente kan rekenen. 'De droom van de een mag natuurlijk niet de nachtmerrie

Wie	Willem van de Ven, Gemeente Heusden
Wat	Ambtenaar als MogelijkMaker
Waar	Heusden, Noord-Brabant

van de ander worden. Wat we doen is regelgeving en kaders inzetten om een speelveld te creëren waarop duurzame initiatieven van bewoners zo goed mogelijk kunnen opbloeien,' vertelt hij.

Regierol gemeente

Op basis van de principes 'het initiatief het initiatief laten' en 'organiseer het buiten jezelf', neemt de ondersteuning van duurzaamheidsinitiatieven in Heusden velerlei vormen aan, afhankelijk van wat op dat moment het beste past. 'De regierol van gemeenten zie je vaak ingevuld worden als: de gemeente neemt het voortouw en beslist', zegt Van de Ven. 'Als je naar die regierol kijkt vanuit het perspectief dat wij hebben gekozen, zijn wij er als lokale overheid om de samenleving ontwikkelingsruimte te bieden bij de transitie naar een duurzame toekomst. Dat is waar wij beleid en regelgeving zo veel mogelijk voor inzetten.'

Bewoners ondersteunen

Zo ondersteunde de gemeente inwoners van het dorp Herpt bijvoorbeeld bij de organisatie van een filmavond met Leonardo DiCaprio's documentaire Before the Flood. Dit evenement werd de kick-off voor een serie klimaatgesprekken in Herpt. Daaruit ontstond weer een werkgroep duurzaamheid die ging onderzoeken hoe een duurzame toekomst voor het dorp eruit zou kunnen zien. De gemeente hielp daarbij met een projectleider. 'Die werkgroep

'Je merkt dat er afstand is tussen overheid en samenleving, maar de overheid bestaat bij de gratie van die samenleving. Voor de duurzaamheidstransitie hebben we elkaar keihard nodig.'

is opvallend sterk gebleken in continu reflecteren op het proces', vertelt Van de Ven. 'Ze geven tussentijds steeds resultaten terug aan de gemeenschap en vragen hun dorpsgenoten om input.' Inwoners van Herpt zijn op deze manier doorlopend in dialoog over een duurzame toekomst voor hun dorp.

Dialoog tussen overheid en samenleving

Van de Ven zou heel graag zien dat er ook tussen burgers en overheid continu een dialoog plaatsvindt. 'Je merkt dat er afstand is tussen overheid en samenleving,' zegt hij, 'maar volgens mij kan dat helemaal niet, omdat we als overheid bestaan bij de gratie van die samenleving. Voor de duurzaamheidstransitie hebben we elkaar keihard nodig. Dus hoe ga je die verbinding herstellen? Ons idee is dat je moet beginnen bij wat er leeft in de wijken. Wat speelt er? Hoe ervaren mensen hun wijk, wat verwachten ze van ons als gemeente? Wat verwachten wij van hen? Wat verbindt ons?' Van de Ven zoekt volop naar manieren om daarover continu het goede gesprek te voeren met bewoners.

Burgerberaad op wijkniveau

‘We proberen de dialoog heel concreet op gang te brengen. Daarvoor onderzoeken we nu de mogelijkheid van een burgerberaad op wijkniveau’, vertelt Van de Ven. ‘Dat doen we samen met Stichting G1000. We willen thema’s die in de wijk spelen verbinden aan de toekomst van die wijk als geheel en aan de energietransitie. Als het doorgaat, zal dit burgerberaad uit 150 mensen bestaan. Hun besluit gaat als advies naar de gemeenteraad. Die hebben we gevraagd dit advies open en eerlijk te beoordelen. Voor hen is het een kans op directe input vanuit de bevolking. Zo gezien zet je de raad eigenlijk op een nieuwe manier in zijn kracht als volksvertegenwoordiging.’

Empowerment als overheidstaak

‘Met zo’n burgerberaad willen we het gesprek in de wijk weer op gang brengen en ook op gang houden. Daar moet dat experiment over gaan’, aldus van de Ven. ‘Mogelijk is het een manier om de band tussen gemeenteraad en burgers te verstevigen.’ Daarnaast zoekt Van de Ven continu naar manieren om initiatieven van bewoners te steunen, zoals in Herpt. ‘Om een idee of initiatief vormt zich vaak een groep mensen die iets wil, maar hoe komt het dan echt van de grond? Om te onderzoeken hoe we organisatiekracht en financiële ondersteuning kunnen organiseren, nemen we nu bijvoorbeeld deel aan het programma Leefbaarheid in de dorpen, onderdeel van de Regio Deal Noord-oost-Brabant.’

Waarden en principes als kompas

'De essentie van de duurzaamheidstransitie is dat veel nog onzeker is. Niemand weet wat de eindtoestand straks is, het is een zoektocht', stelt Van de Ven. 'Het allerbelangrijkste is daarom dat je principes hebt over waar je naartoe wilt. Je hebt zicht nodig op de waarden en kwaliteit waar je naar wilt streven. Die zijn je kompas voor de vorm die de duurzaamheidstransitie concreet krijgt in wijken en buurten.' Het vraagt in zijn optiek moed en creativiteit om regelgeving, beleid, programma's en subsidies zo in te zetten dat de duurzame samenleving in samenspraak met bewoners een realiteit wordt.

'De essentie van de duurzaamheidstransitie is dat veel nog onzeker is. Niemand weet wat de eindtoestand straks is, het is een zoektocht'

'Groningen aan de slag met wijk- en dorpsdemocratie'

Liesbeth van de Wetering, Gemeente Groningen
Model voor wijk- en dorpsdemocratie

De gemeente Groningen werkt al heel lang gebiedsgericht, maar merkte dat het roer om moet in de samenwerking met bewoners. Mede op basis van ervaringen in vijf wijken heeft Groningen nu een model voor wijk- en dorpsdemocratie ontwikkeld. 'Dit model is niet één aanpak voor alles, maar helpt per wijk of dorp afspraken te maken over de wijze van werken en de zeggenschap van bewoners', aldus Liesbeth van de Wetering.

Van de Wetering werkt voor de provincie en de gemeente Groningen. 'Het samenspel tussen volksvertegenwoordigers, colleges, inwoners en ambtelijke organisaties is de rode draad in de dingen die ik doe', vertelt zij. 'Ik houd me bezig met regionale samenwerking, democratische vernieuwing en participatie.'

Wie	Liesbeth van de Wetering, Gemeente Groningen
Wat	Model voor Wijk- en dorpsdemocratie
Waar	Groningen

Keerpunt in wijkaanpak

‘Voor mij persoonlijk waren de Vogelaar-plannen een keerpunt. Gemeenten kregen plotseling veel geld van het Rijk voor een wijkenaanpak. De plannen moesten snel, in één zomer, worden ontwikkeld. Daardoor konden we die plannen niet maken met de wijken en mensen om wie het ging. We waren iets aan het uitrollen over de wijken in plaats van het met bewoners samen te doen en bij hun situatie aan te sluiten. Het werd vooral achter het bureau bedacht. Ik voelde dat er iets niet klopte aan die manier van werken,’ zegt Van de Wetering.

Hoewel wijkgericht werken in de gemeente Groningen al langere tijd bestond, maakte de evaluatie van de Vogelaar-aanpak duidelijk dat een nieuwe werkwijze nodig was. ‘Alleen als gemeente het initiatief nemen en het geld en de menskracht mobiliseren, dat past niet meer bij deze tijd,’ aldus Van de Wetering. ‘Buurtorganisaties hadden bovendien in toenemende mate moeite hun achterban te mobiliseren. We begonnen ons af te vragen met wie we allemaal niet aan tafel zaten als we met actieve bewoners praatten. Juist met de mensen voor wie de plannen het hardste nodig zijn, komt je niet gemakkelijk in gesprek.’

Nieuwe wegen zoeken

Ook de Groningse gemeenteraad vond dat het tijd was om sa-

men met bewoners op zoek te gaan naar een andere wijkaanpak en nieuwe vormen van lokale democratie. De Groninger burger-top van 2015, georganiseerd volgens de G1000-principes van David van Reybrouck, zorgde daarbij voor extra inspiratie. Van de Wetering: ‘We zijn die zoektocht naar een nieuwe aanpak een aantal jaren terug begonnen. Niet door een groot masterplan te maken, maar door al doende te kijken wat werkt. Eerst met enkele kleine initiatieven. Daarna zijn we in vijf wijken gaan experimenteren met lokale wijk- en dorpsdemocratie, met als doel: meer en andere mensen betrekken bij hun woonomgeving.’

Coöperatieve wijkraad

‘In de Oosterparkwijk zijn we bijvoorbeeld een experiment gestart met een coöperatieve wijkraad. Die bestaat uit elf inwoners die door loting zijn benoemd en uit zes gemeenteraadsleden’, vertelt Van de Wetering. ‘Door bij elke gelote bewoner aan te bellen, krijg je ook daadwerkelijk mensen aan tafel die anders niet meedoen.’ In dit experiment neemt de gemeenteraad de besluiten van de coöperatieve wijkraad over, was de afspraak. Om de wijkraad heen werd een panel van 400 gelote bewoners geformeerd, die zo rechtstreeks hun mening gaven over besluiten en plannen van de wijkraad.

De wijkraad brengt het gesprek in de wijk op gang, was het idee. Dit gesprek in de wijk, binnen de gemeenschap, is minstens zo

belangrijk als het gesprek met de gemeente. 'We willen daarbij de verbinding tussen de representatieve en de maatschappelijke democratie herstellen', licht Van de Wetering toe. De bestuurlijke indeling van Thorbecke - het 'Huis van Thorbecke' - veronderstelt een sterke maatschappelijke democratie met betrokken burgers. Juist daar hapert het, is de analyse in Groningen. Participatieve democratie, als brug tussen de representatieve en maatschappelijke democratie, in de vorm van een wijkraad, kan die leemte mogelijk opvullen.

Model voor wijk- en dorpsdemocratie

'Het experiment met de wijkraad in de Oosterparkwijk en de vier andere experimenten hebben zo'n drie jaar gelopen', vertelt Van de Wetering. 'Toen we gingen evalueren en de balans opmaakten, zagen we dat we een aantal werkzame bestanddelen hadden, maar niet één beste manier. Daaruit is het model voor wijk- en dorpsdemocratie voortgekomen dat we nu gebruiken. Wat we nu doen is met elke wijk en met elk dorp afzonderlijk afspraken maken op basis van de stappen en keuzes in het model. De vraag is hierbij steeds: met welk gereedschap gaat een wijk of dorp besluiten nemen en hoe zorgen we dat het er democratisch verloopt?'

Afspraken per wijk en dorp

'Het is een vorm van maatwerkdemocratie per gebied. Waar we goed over hebben nagedacht is: wat ga je vastleggen met elkaar? De gemeenteraad wil met een gerust hart verantwoordelijkheden naar de wijk toe kunnen brengen. Dus daar wil je zekerheid over scheppen. Daarom hebben we een praatplaat gemaakt voor een zorgvuldig democratisch proces. Het begint bij hoe de wijk eruitziet, de feiten en cijfers, de mensen die er wonen. Vervolgens is de vraag: hoe willen we de rol- en taakverdeling inrichten en de zeggenschap in de wijk of het dorp verdelen? Het model voor wijk- en dorpsdemocratie biedt het democratisch kompas waarmee we die vragen beantwoorden.'

'Als je dit rigoureuzer doordenkt en een aantal jaren doet, kan ik me voorstellen dat de gemeenteraad een heleboel budgetten voor dorps- en wijkvraagstukken naar de wijken en dorpen zelf toe brengt. Daar beslissen bewoners dan samen over. Dan hoeft de raad daar minder tijd aan te besteden. Die kan dan vooral naar de grotere gemeentelijke verdelingsvraagstukken kijken, zoals de energietransitie of bereikbaarheid, en daarover met inwoners in gesprek te gaan. Als je burgers substantiële macht geeft over geld en vraagstukken in hun wijk of dorp, voelen mensen ook echt wel de verantwoordelijkheid. Bestuurders zijn

'Bewoners komen echt niet met gouden wipkippen als ze zeggenschap krijgen'

weleens bang dat er overal gouden wipkippen komen, maar bewoners komen met serieuze plannen voor de echte vraagstukken.'

Kansen voor de energietransitie

Aan de noordkant van de stad Groningen is de aardgasvrijtransitie in een aantal wijken begonnen. Van de Wetering: 'Wat ik merk is dat dit soepeler gaat als de agenda groter wordt gemaakt en het niet alleen gaat over aardgas, maar over de bredere vraag hoe de wijk zich moet ontwikkelen. Dan koppel je het energievraagstuk bijvoorbeeld aan armoedebestrijding, wijkvernieuwing of andere vraagstukken. Met een wijkplan waar de energietransitie onderdeel van is, overstijgt je het 'not in my backyard'-gevoel. Dan gaat het niet alleen over hoeveel het gaat kosten of wat minder leuk is, maar ook over de kansen die het biedt: het zoet en zuur samen verdelen. Zo kan wijk- en dorpsdemocratie zeker bijdragen aan een gedragen energietransitie, meent Van de Wetering.

”

‘Als we iets nodig hebben in deze transitie, dan is het empathie’

Celina Kroon, Alliander
Buurt Energie Systeem

Vanuit Alliander werkt Celina Kroon aan de ontwikkeling van het Buurt Energie Systeem. Dat gebeurt op locaties in het land en via een landelijke coalitie. Een technisch en sociale innovatie die lokaal eigenaarschap mogelijk maakt. En een systeem met grote ambities. 'De ambitie is om een herhaalbare oplossing voor 1000 buurten te ontwikkelen.'

Alliander is een energienetwerkbedrijf dat via kabels en leidingen aan ruim drie miljoen Nederlandse huishoudens en bedrijven elektriciteit, gas en warmte levert. 'Het Buurt Energie Systeem is opgezet, omdat wij ontdekten dat er in de warmtetransitie allerlei drempels waren waarom het onvoldoende en met onvoldoende snelheid van de grond kwam', zegt Kroon. Enerzijds waren er technische 'drempels' om alle bestaande woningen aardgasvrij te maken. Anderzijds waren er sociale 'drempels'. De drempels samen vormden de basis om te komen

Wie	Celine Kroon, Alliander
Wat	Buurt Energie Systeem
Waar	Meerdere locatie, o.a. Nijmegen en Arnhem

tot een strategische oplossingsrichting voor de bestaande gebouwde omgeving: het Buurt Energie Systeem. Een oplossingsrichting die Alliander niet alleen kan ontwikkelen. 'Er ontstond een idee, maar meteen dachten we: 'Dit kunnen we niet alleen. Dit moeten we samen met anderen gaan doen.'

Technische drempels

Toen twee jaar geleden het idee ontstond voor het Buurt Energie Systeem, was er voor 40 procent van de bestaande woningen in Nederland nog geen passende technische oplossing voorhanden om aardgasvrij te worden. Het gaat om buurten met matige geïsoleerde huizen, zonder op de korte termijn een lokaal beschikbare warmtebron en waar individuele oplossingen voor de woningen niet passend zijn. Tegelijkertijd willen veel gemeenten beginnen met het aardgasvrij maken van wijken, want in het Klimaatakkoord is afgesproken dat in 2030 1.5 miljoen woningen aardgasvrij zijn. 'Dan moet je echt nú beginnen', zegt Kroon.

Sociale drempels

Naast de technische uitdagingen, merkte Kroon in gesprekken op dat 'er geen oplossing was die het vertrouwen verdiende van bewoners.' Dit kwam ook naar voren uit de nieuwsberichten in de media en in de evaluatie van de eerste ronde proeftuinen aardgasvrij wijken: 'Ik heb geen zeggenschap over de bron die

mijn huis gaat verwarmen.', 'ik mis de transparantie in hoeveel het gaat kosten.', en, 'dan zit ik vast aan een contract voor de komende dertig jaar, dat wil ik niet.', waren geluiden die naar voren kwamen. Ook deze sociale drempels vormden de directe aanleiding voor de ontwikkeling van het Buurt Energie Systeem.

Het Buurt Energie Systeem

Een Buurt Energie Systeem is een kleinschalig collectief warmtesysteem. 'Je kan klein starten met 200 tot 800 woningen en vanuit daar kan je langzaam groeien en het systeem uitbouwen', vertelt Kroon. Het systeem bestaat uit een basismodule met een buurtwarmtepomp die gebruik maakt van lucht als bron. Via een buurtnetwerk wordt warm water aan de woningen geleverd voor in de keuken, om de huizen te verwarmen en om te douchen. Dit vormt het basissysteem, waarmee zonder verregaande ingrepen aan de woningen hetzelfde comfort te realiseren is als nu. 'Vanuit het basissysteem kan de buurt gaan kijken welke duurzame bronnen in de lokale omgeving beschikbaar zijn om op aan te

'Ik heb geen zeggenschap over de bron die mijn huis gaat verwarmen en dan zit ik vast aan een contract voor de komende dertig jaar' waren de geluiden die naar voren kwamen.

sluiten', zegt Kroon. Hierdoor kan de transitie naar aardgasvrij in gang gezet worden, maar behoud je tegelijkertijd als buurt de flexibiliteit om het in de loop van de tijd aan te passen en uit te breiden.

Buurt Eigenaarschap

Het eigenaarschap van het Buurt Energie Systeem ligt bij de bewoners van de buurt in de vorm van een buurtcoöperatie. De buurt kan zelf bepalen voor welk deel van het systeem ze eigenaar willen zijn en op welke gebieden ze zelf keuzes willen maken. Hiervoor kunnen ze gebruik maken van juridische en organisatorische 'bouwblokken' die de oprichting en exploitatie van het warmtebedrijf ondersteunen. Keuzes kunnen onder andere gemaakt worden over de techniek, financieringsmodellen en professionele service providers. 'Maar een buurt kan er ook voor kiezen om de keuzes uit te besteden aan een professioneel bestuur', zegt Kroon.

Zelf het tarief bepalen

Het buurteigenaarschap stimuleert de lokale economie, want de winsten gaan terug de buurt in. De bewoners kunnen zelf besluiten hoe ze de winst willen gaan inzetten. Zo kan een buurt er bijvoorbeeld voor kiezen om de huizen nog beter te isoleren, waardoor het energieverbruik en daarmee de kosten omlaag gaan. De bewoners zijn zowel leverancier als afnemer

van warmte. Hierdoor zijn er geen botsende belangen en is er volledige transparantie over de kosten. Bewoners kunnen hierdoor met elkaar het gesprek hebben over welk tarief ze willen hanteren voor de warmtelevering.

Participatie?

'Ik gebruik zelf het woord participatie niet vaak' is de reactie van Kroon als het gesprek daarover gaat. Participatie klinkt als 'wij hebben iets bedacht en gaan een manier verzinnen waardoor jij het gaat accepteren', zegt Kroon. De totstandkoming van een Buurt Energie Systeem is een co-creatief proces. Een proces waar bewoners, gemeenten, woningcorporaties en netwerkbedrijven samenwerken om het warmtesysteem te realiseren.

'Een co-creatief proces wil niet betekenen dat het vrijblijvend is', benadrukt Kroon. 'Vertrouwen in elkaar hebben, heldere definities van succes afspreken en expliciet maken wat het strategisch belang is van jouw organisatie, is daarbij belangrijk.'

Empathie

Het samenwerkingsproces stukt wanneer men de houding van expert, 'ik weet het beter', aanneemt. Kroon zegt daarover: 'Op het moment dat het taai wordt, moet je zelf en als groep kunnen denken: 'Hé, dit is interessant! Zou dat ook in andere buurten kunnen spelen?' Om met spanning om te kunnen gaan,

moet je empathie kunnen hebben voor de ander. Alle belangen moeten gehoord en vertegenwoordigd worden, anders ontstaat er iets dat niet werkbaar is voor alle partijen. Je moet naar elkaar luisteren, nieuwsgierig zijn en je eigen kennis en ervaring kunnen samenbrengen met die van anderen. Daarvoor is empathie echt heel belangrijk. Kroon: 'Om deze enorme transitie te realiseren, is er niet alleen veel technisch personeel nodig en aangepaste wet- en regelgeving. De complexiteit en onvoorspelbaarheid van de maatschappelijke opgave vraagt bovenal om empathie.'

Moedig

Van de professionals van de systeempartijen als woningcorporaties, gemeenten, financiers en netbeheerders vraagt dit om flexibiliteit en ondernemerschap in de eigen organisaties. 'Als je het hebt over moedige praktijken, dan zit daar de moed in', zegt Kroon. Iedere professional heeft continu de uitdaging om in de eigen organisatie ruimte te creëren voor het collectieve klimaatbelang. De organisaties hebben allemaal een maatschappelijk belang, maar het klimaatbelang is vaak nog niet onderdeel van de 'business as usual'. Daarom is het belangrijk om elke keer weer die verbinding en strategische relatie te leggen met je eigen bedrijf of organisatie. Zo heeft Alliander als netwerkbedrijf de kerntaak om een betrouwbare en betaalbare energievoorziening te leveren. Kroon: 'In een Buurt Energie Systeem worden

.....

lokale duurzame warmtebronnen benut en tegelijkertijd, waar mogelijk, onnodige netverzwaringen en maatschappelijke kosten voorkomen.'

Innovatieve ecosystemen

Op dit moment wordt het Buurt Energie Systeem op een aantal locaties in Nederland ontwikkeld, onder andere in Nijmegen en Arnhem. Tegelijkertijd denkt een landelijke coalitie na over hoe buurten zo goed mogelijk ondersteund kunnen worden. Het doel is dat buurtinitiatieven zichzelf heel eenvoudig kunnen organiseren én dat het systeem verder opgeschaald kan worden. 'Dus samen met de buurten ontwikkelen we een collectief warmtesysteem én tegelijkertijd leren we voor Nederland', zegt Kroon. Het is daarmee een innovatief open ecosysteem. 'Als het de ambitie is het Buurt Energie Systeem beschikbaar te maken voor 1000 buurten, dan moet je het gaan delen. Dat is voor mij de enige manier om dit te doen.'

”

‘De energietransitie
is niet complex als je
glasheldere principes
hanteert’

Ted Zwieterig
Energiecoöperatie KetelhuisWG

Begin 2023 start op het Amsterdamse WG-terrein de aanleg van een warmtenet voor vijftienhonderd huishoudens. In weinig Nederlandse buurten is de transitie naar aardgasvrij wonen zo ver gevorderd. Initiatiefnemer Ted Zwietering: 'We zijn pragmatisch, maar ook heel principiële in onze uitgangspunten. Precies dat geeft ons in de wijk geloofwaardigheid.'

Hoewel energiecoöperatie KetelhuisWG een subsidie van 7,7 miljoen euro uit het Programma Aardgasvrije Wijken (PAW) heeft gekregen, vermijdt Zwietering het liefst de aanduiding 'proeftuin' die wijken in dit programma krijgen. 'Het woord proeftuin vinden de meeste mensen vreselijk. Die willen in hun wijk of huis helemaal niet experimenteren met de beste aanpak, die willen gewoon zekerheid. Dat is dan ook wat wij proberen te bieden met onze plannen', zegt hij over het Amsterdamse aardgasvrijproject waar hij als bewoner het initiatief toe nam.

Wie Ted Zwietering
Wat Bewonersinitiatief, Energiecoöperatie KetelhuisWG
Waar Amsterdam, WG-terrein

Kopgroep van bewoners

Het is eind 2018 als Zwietering een kopgroep van buurtbewoners om zich heen verzamelt. Voor hun buurt op het terrein van het voormalige Wilhelmina Gasthuis in Amsterdam Oud-West richten zij energiecoöperatie KetelhuisWG op. Zwietering is op dat moment net met pensioen, na veertig jaar in dienst van de overheid te zijn geweest. In zijn laatste functie als programmadirecteur bij de gemeente Den Haag, onder andere verantwoordelijk voor het Haags Warmte Initiatief, zag hij veel duurzame plannen niet doorgaan. 'Ik wilde het in mijn eigen buurt wel voor elkaar krijgen', verklaart hij zijn persoonlijke motivatie.

Heldere uitgangspunten

Als je de buurt ingaat met plannen om van het aardgas af te gaan, is eerste vraag die mensen stellen: 'Wat gaat het kosten?', aldus Zwietering. Om bewoners op dit punt te ontzorgen, heeft KetelhuisWG een spijkerhard uitgangspunt geformuleerd waar niet vanaf wordt geweken: bewoners betalen straks niet meer dan nu. De andere twee uitgangspunten zijn: 'honderd procent fossielvrij' en 'we gaan er zelf over'. Dit laatste betekent dat bewoners via de coöperatie eigendom worden van hun eigen energiebedrijf, zonder samenwerking met een bestaande energieleverancier.

Energie als 'common good'

'Energie is in onze ogen een 'common good' en niet iets dat je aan de markt moet overlaten', vertelt Zwietering. 'We bieden bewoners meerjarige zekerheid over de prijs die ze voor hun energie betalen.' De coöperatie heeft op deze manier zo'n 350 leden geworven, die achter de plannen voor een geheel eigen energievoorziening staan. De gekozen techniek is die van de aquathermie, het nabije Jacob van Lennepkanaal gaat als warmtebron fungeren, in combinatie met warmte-koude-opslag in de bodem. De aanleg van het warmtenet in de buurt start begin 2023, is de planning. De aannemer legt nu de laatste hand aan de plannen.

'Energie is in onze ogen een 'common good' en niet iets dat je aan de markt moet overlaten'

Herhaalbare aanpak

'We weten nu dus dat we met 350 meter kade en een halve windmolen in Amsterdam een hele wijk kunnen verwarmen', vat Zwietering het technisch en financieel onderzoek dat de kopgroep heeft laten doen samen. De aanpak op het WG-terrein is wat hem betreft op vele plaatsen herhaalbaar. 'Voor mij persoonlijk is de uitdaging nu laten zien dat dit in Amsterdam nog tachtig keer kan', zegt Zwietering. Met dat doel houdt de kopgroep op het WG-terrein dan ook een logboek bij. 'Daarmee kunnen andere coöperaties of collectie-

ven de stappen zetten die nodig zijn om resultaat te boeken. Wij weten inmiddels wat werkt.'

Stadsvernieuwing als model

'Ik heb tien jaar intensief meegewerkt aan de stadsvernieuwing in Amsterdam in de jaren tachtig, onder wethouder Jan Schaefer. Dat is mijn leerschool', vertelt Zwietering. 'Schaefer had drie simpele principes: mensen moeten weten wat het kost, wat de kwaliteit is die ze krijgen en hoe het proces verloopt. Ik denk dat je bij de energietransitie op een vergelijkbare manier duidelijkheid moet scheppen. Neem een principe als betaalbaarheid: als je daarover doorvraagt bij politici of beleidsmakers, is vaak niet helder wat ermee bedoeld wordt. Daarom zijn wij daar wel heel duidelijk over: het kost straks niet meer dan nu.'

Niet meer betalen dan nu

Hoe KetelhuisWG erin slaagt bewoners straks niet meer te laten betalen dan nu, verklaart Zwietering als volgt: 'De belangrijkste factor in de prijs die eindgebruikers betalen is uiteindelijk financieel rendement. Onze energiecoöperatie hanteert een intern rendement van twee procent, tegen dat percentage lenen we ook bij de bank. Als je een energiebedrijf een businesscase laat maken, rekenen ze met acht tot elf procent intern rendement, terwijl ze ook tegen twee procent financieren. Zij hanteren dus een flinke risico-opslag. Dat

maakt het een stuk duurder voor de eindgebruiker.'

Onafhankelijk positie

'We hebben eigenlijk steeds alles goed gedaan, maar ook wind mee gehad, met subsidies van de gemeente Amsterdam en later de PAW-subsidie. Er was kennelijk het basisvertrouwen dat wij het kunnen', zegt Zwietering. 'We hebben met heel veel mensen in Nederland contact, met allerlei soortgelijke initiatieven. Dan valt op dat wij consequent kiezen voor onafhankelijkheid. We werken niet samen met een projectontwikkelaar of een energiebedrijf. We hebben er als bewonerscoöperatie voor gekozen een nieuwe positie in te nemen ten opzichte van overheid en markt. Honderd procent eigenaarschap, dat zie je niet veel.'

Duidelijkheid scheppen

'Door die onafhankelijkheid hebben we ook een bepaalde mate van zelfvertrouwen ontwikkeld. We kunnen daardoor de stappen blijven zetten die nodig zijn. We hebben een goede planning, waarin we het proces verstandig gestructureerd hebben en weten wat het kritische pad is. Zo halen we toe nu toe strikt onze doelen', aldus Zwietering. 'Ik denk dat we voor Nederland naar een model toe moeten met een herhaalbare aanpak, op basis van heldere principes. Net als in de stadsvernieuwing moet je in de energietransitie ook duidelijkheid en voorspelbaarheid scheppen.'

”

‘Wij leggen dilemma’s voor in plaats van oplossingsrichtingen’

Shannon Spruit, Populytics
Participatieve Waarde Evaluatie

Shannon Spruit vertelt over haar moedige praktijk 'participatieve waarde evaluatie' vanuit een nieuw kantoor. De dozen worden binnen gebracht en de wifi aangesloten. Populytics is een startup die in corona tijd een methode voor grootschalige online raadpleging heeft doorontwikkeld waarbij de burger op de stoel van de besluitvormer wordt gezet. Spannend omdat het openheid en kwetsbaarheid vraagt: 'je hebt een beetje lef nodig', zegt Spruit.

Als filosoof, bioloog en sociaal wetenschapper heeft Shannon Spruit altijd al onderzoek gedaan naar moeilijke, complexe vraagstukken. De laatste jaren onderzocht ze conflicten tussen bewoners en overheden over wind op land. Daar merkte ze op dat ook de manier waarop besluitvorming is ingericht conflicten oproept. 'Op het moment dat je als burger inspraak hebt, kan je het alleen nog maar instemmen of tegen zijn . Of

Wie	Shannon Spruit, Populytics
Wat	Participatieve Waarde Evaluatie
Waar	Meerdere locaties in Nederland

je überhaupt die ambitie deelt, is dan niet meer onderdeel van het gesprek'. Er was vaak veel onvrede over de procedurele rechtvaardigheid – de manier waarop inspraak is georganiseerd. Dat is een terugkerend thema in haar werk. 'Maar ik was toen aan het onderzoeken, niet oplossingen aan het bedenken', zegt Spruit daarover. Bij Populytics doet ze dit inmiddels wel.

Participatieve Waarde Evaluatie, wat is het?

'De kern van een participatieve waarde evaluatie is dat je de burger op de stoel van de besluitvormer zet', vertelt Spruit. Een vraagstuk van een besluitvormer wordt nagebootst: concrete projecten, beleidsrichtingen of wijzigingen van wetgevingen kunnen voorgelegd worden. Er worden geen ja-nee keuzes voorgelegd, maar deelnemers worden gedwongen om keuzes te maken binnen een beperking. 'Zoals het in de echte wereld eigenlijk ook altijd is', zegt Spruit. Op een online platform worden keuzes op een rijtje gezet en informatie over de gevolgen van keuzes inzichtelijk gemaakt. Deelnemers worden hiermee gedwongen om na te denken wat ze belangrijk vinden. Bestuurders halen hiermee overwegingen die bij burgers spelen op: 'je legt dilemma's voor in plaats van alleen maar de oplossingen.'

Wat het brengt, de uitkomsten

Deelnemers aan de evaluatie – vaak bewoners van een wijk, stad of regio – worden gevraagd hun keuzes te motiveren. Die antwoorden bieden een ontzettende rijkdom aan argumenten. 'Dat vind ik zelf als filosoof interessant', zegt Spruit. 'Wat zijn redenen dat mensen iets kiezen? Dan leer je heel veel over onderliggende waarden en krijg je inzichten in de afwegingen die mensen maken.' Vaak worden keuzes dan gemotiveerd inclusief voorwaarden: 'ja, ik wil dit wel, maar alleen als dit, dit en dit het geval is.' En die informatie bevat heel veel handelingsperspectief voor politici, volgens Spruit.

Vaak worden keuzes dan gemotiveerd inclusief voorwaarden: 'ja, ik wil dit wel, maar alleen als dit, dit en dit het geval is.' En die informatie bevat heel veel handelingsperspectief voor politici.

Pijn inzichtelijk maken

De uitkomsten van de participatieve waarde evaluatie bieden besluitvormer inzicht in welke bezwaren een rol spelen. 'Daar moet je dan iets mee', zegt Spruit. 'Bijvoorbeeld door mitigerende maatregelen te nemen of in de communicatie rondom

het vraagstuk.' Inzicht krijgen in de bezwaren raakt volgens Spruit aan de kern van de methode: 'doordat we werken met beperkingen en gevolgen, maak je voor alle partijen de pijn inzichtelijk. Als er dan vervolgens keuzes gemaakt worden, dan weet je dat sommigen mensen meer uitleg nodig hebben of meer pijn van die keuze ervaren. In het vervolg kun je dan een gesprek voeren over of je de verdeling van de pijn rechtvaardig vindt.'

De warmtetransitie

De methode van de participatieve waarde evaluatie wordt voor meerdere vraagstukken ingezet. Ook de warmtetransitie is voorbijgekomen: het is ingezet in de gemeente Utrecht rondom het opstellen van de warmtevisie. Rondom dit vraagstuk werden de afwegingen van bewoners onderzocht met betrekking tot het bepalen van de volgorde van de wijken die van het gaf af gaan. Welke wijken moeten eerst?: waar het goedkoop kan, wijken die zorgen voor zo veel mogelijk CO2 reductie, in de rijke wijken of in wijken waar inwoners al initiatieven zijn gestart? De evaluatie stelde hiermee aannames die in de beleids wereld leven ter discussie. 'Zo was er bijvoorbeeld de aanname dat burgers zouden sturen op het goedkoopste warmtesysteem, maar dat bleek niet zo simpel te liggen.'

Spannend

Volgens spruit is het spannend voor ambtenaren en bestuurders om een vraagstuk in een vroeg(er) stadium open te stellen voor een heel breed publiek. 'Veel beleidsvraagstukken worden eerst door beleidsambtenaren besproken en dan komt dat uiteindelijk bij een raad of ander politiek orgaan terecht. De stap waarbij eerder reactie wordt opgehaald maakt het spannend.' 'Bestuurders kunnen het idee hebben dat ze een deel van hun mandaat eigenlijk kwijt raken, maar wij bieden juist een ondersteuning aan de representatieve democratie', vertelt Spruit. 'Om goede beslissingen te nemen heb je goede informatie nodig en die zit in de hele samenleving.'

Een beetje lef

'Om met de methode aan de slag te gaan heb je een beetje lef nodig,' zegt Spruit. 'Je moet willen uitleggen wat je op dit moment overweegt en dat vraagt openheid ten opzichte van de beslissing.' Het is voor besluitvormers belangrijk om zich te willen laten inspireren en beïnvloeden door de uitkomsten van een raadpleging. Daarnaast vraagt de methode om ondersteuning van een hele goede communicatie strategie en afdeling. 'Het goed betrekken van een hele stad of regio is veel werk.'

Dit is volgens Spruit essentieel. 'Als je dat niet doet, kan je het net zo goed helemaal niet doen, want anders krijg je alleen de mensen die er directe belangen bij hebben.'

Begrip voor besluitvormers

Voor sommige burgers is deelname aan de evaluatie best confronterend. 'Ik ben blij dat ik deze keuze niet hoeft te maken en deze verantwoordelijkheid niet hoeft te dragen.', wordt soms op het einde van de evaluatie opgeschreven. Daar zie je volgens Spruit dat de methode echt begrip creëert voor besluitvormers. 'Het is natuurlijk makkelijk schieten op iedereen die verantwoordelijkheid draagt.' Als deelnemer realiseer je je dat een bestuurder het nooit voor iedereen goed kan doen. 'Daar hopen we mensen inzicht in te geven.'

Taal

Spruit geeft verder aan dat het voor hen altijd zoeken is hoeveel beschrijvende context je mee geeft aan deelnemers in de evaluatie. 'We zoeken naar een tekst die recht doet aan de complexiteit, maar die ook inclusief is'. Wanneer Spruit en collega's de opgave eenvoudig proberen weer te geven en een vertaalslag maken naar wat het voor mensen en het dagelijks leven betekent, laten ze jargon en technische details achterwegen. 'Dat is soms ongemakkelijk voor een ambtenaar die al

jaren aan het vraagstuk werkt, omdat het voor diegene voelt alsof de tekst niet helemaal klopt. Maar wij houden vast aan het doel: zoveel mogelijk mensen mee kunnen nemen in het vraagstuk.'

Diversiteit aan methodes

En zo veel mogelijk mensen kunnen meenemen, vraagt veel maatwerk en verschillende activiteiten volgens Spruit, omdat de behoeften heel divers zijn. 'We zijn pas in december begonnen, we zijn nog veel aan het leren', zijn de woorden waarmee Spruit het interview afsluit. Veel maatschappelijke uitdagingen op dit moment: energie, klimaat, zorg, corona. 'Je merkt dat er heel veel behoefte is aan manieren om dilemma's voor te leggen.' Tijd om de dozen uit te pakken.

**'Het is natuurlijk makkelijk schieten op iedereen die verantwoordelijkheid draagt.'
Als deelnemer realiseer je je dat een bestuurder het nooit voor iedereen goed kan doen. 'Daar hopen we mensen inzicht in te geven.'**

”

‘Bewoners, bedrijven
en gemeente
leren samen over
buurtwarmte’

Anne-Marie Zwanink, Gemeente Utrecht
Expeditie Warmte

In Utrecht melden bewoners en buurtinitiatieven zich regelmatig met vragen over de toekomstige warmtevoorziening in hun wijken. Terwijl de transitievisie warmte van de gemeente nog in ontwikkeling is, neemt projectleider Anne-Marie Zwanink van de gemeente Utrecht daarom het initiatief voor Expeditie Warmte. Dit is een gezamenlijke zoektocht van buurtbewoners, bedrijven en de gemeente naar de toekomst van buurtwarmte in Utrechtse huizen.

'In mijn functie wijs ik buurtinitiatieven op het gebied van verduurzaming de weg binnen de gemeente. Uit dat contact komen hele concrete vragen over buurtwarmtenetten en initiatieven die bewoners daarin zelf kunnen nemen. Bewoners willen weten wat de gemeente voor hen kan betekenen', vertelt Zwanink. 'Ze vragen bijvoorbeeld of er subsidies zijn voor technisch

Wie	Anne-Marie Zwanink, Gemeente Utrecht
Wat	Expeditie Warmte
Waar	Utrecht

onderzoek of voor het doorrekenen van financiële haalbaarheid. Bij dat soort onderzoeken heb je het al snel over flinke bedragen. Of een buurtwarmtenet een haalbaar plan is, of we dat als gemeente moeten subsidiëren en zo ja hoe dan, dat zijn voor ons belangrijke vragen waarover we willen leren.'

'Met Expeditie Warmte hebben we een werkvorm ontwikkeld waarin wij als gemeente samen met buurtinitiatieven en bedrijven leren over de warmtetransitie'

Start van Expeditie Warmte

Zwanink: 'Met Expeditie Warmte hebben we een werkvorm ontwikkeld waarin wij als gemeente samen met buurtinitiatieven en bedrijven leren over de warmtetransitie. Wat is er nodig om alternatieve warmtebronnen in te zetten in de wijken? Via buurtnetwerken en social media zijn we bewoners gaan benaderen. Via het online platform StartHubs hebben we bedrijven gevraagd met innovatieve plannen te komen. Zo begon Expeditie Warmte, als een traject waarin we gezamenlijk de potentie van lokale warmtebronnen in Utrecht hebben verkend. Buurtinitiatieven en marktpartijen zijn samen aan de slag gegaan om zo haalbaar mogelijke buurtwarmteplannen te ontwikkelen.'

Bronnen met lage temperatuur

'In Utrecht zijn niet voldoende hoogtemperatuurbronnen om de hele stad te voorzien van warmte. Daarom kijken we ook naar laagtemperatuurbronnen', legt Zwanink uit. 'Onderzoek laat zien dat we er daarvan heel wat hebben in Utrecht. Oppervlaktewater, bodem en lucht bijvoorbeeld. In warmtenetten met laagtemperatuurbronnen kan de warmtevraag niet al te hoog zijn. Dat vereist goede woningisolatie. Een voordeel van dit type warmtenet is dat woningen er in de zomer ook mee gekoeld kunnen worden. De techniek is nog volop in ontwikkeling. We leren veel van de ervaringen in de aardgasvrije proeftuinenwijken en van onze eigen projecten.'

Gemeente organiseert matchmaking

'Wat wij tijdens Expeditie Warmte met name wilden leren, is of buurtinitiatieven en bedrijven samen met een gedegen plan kunnen komen', vertelt Zwanink. 'De gemeente legt geen warmtenetten aan, maar heeft een regierol. Marktpartijen leveren de technische oplossingen en bewoners willen weten wat zij precies krijgen.' Om die samenwerking in de praktijk te laten ontstaan organiseerde de gemeente online een matchmakingdag, waarop een selectie van vijf buurtinitiatieven en tien bedrijven met elkaar in gesprek ging. 'Dat leverde in vrijwel alle gevallen matches op van buurtinitiatieven en bedrijven die

elkaars eerste keuze waren’, vertelt Zwanink. Zo werden vijf teams samengesteld.

Plannen maken

Vervolgens is elk van de vijf teams, bestaand uit een buurtinitiatief en een bedrijf, een conceptplan gaan maken. Een belangrijk criterium daarbij was dat het gaat om lokale bronnen met lage temperatuur. Een onafhankelijke jury met onder andere Urgenda-directeur Marjan Minnesma beoordeelde de conceptplannen. ‘Het doel was samen te leren over wat nodig is voor een goede samenwerking en het maken van een conceptplan. Er was dus geen sprake van een uitvoeringsgarantie of -verplichting,’ aldus Zwanink. Wel wonnen drie van de vijf teams een geldbedrag om hun plan verder door te ontwikkelen.

Van de winnende teams eindigde Oog voor Warmte op de eerste plaats. Dit team maakte een creatief plan op basis van warmte uit het Merwedekanaal, met onder andere een drijvende warmtepomp. Deze techniek - aquathermie - lijkt kansrijk voor Nederland, vanwege het vele beschikbare oppervlaktewater. Op de tweede plaats: een team uit Lunetten, dat een plan ontwikkelde voor een gezamenlijke lucht-water-warmtepomp als warmtebron voor de buurt. De derdeprijswinnaar is team Warm Tuindorp, dat gebruik wil maken van riothermie, warmte uit rioolwater. Dit team viel ook op door een krachtig bewonersmanifest.

Lessen en kaders

Expeditie Warmte heeft de gemeente Utrecht, bewoners en bedrijven geleerd wat er allemaal komt kijken bij de processen die nodig zijn voor de aanleg van warmtenetten op basis van lokale bronnen in de Utrechtse buurten. Er is zicht gekomen op de technische en financiële vraagstukken, de waarden die belangrijk zijn en op wat zeggenschap, participatie en communicatie inhouden. 'We hebben veel geleerd over de rolverdeling tussen gemeente, bedrijven en buurtinitiatieven en over de ondersteuning die wij als gemeente aan buurtinitiatieven kunnen bieden.'

Zwanink: 'Buurtinitiatieven vragen ons als gemeente om kaders voor als ze aan de slag willen met zo'n buurtwarmtenet. Als gemeente zijn we er verantwoordelijk voor dat iedereen in Utrecht een duurzame warmtevoorziening krijgt. We vinden dat oplossingen in de warmtetransitie haalbaar en betaalbaar moeten zijn. We hebben niet alles zelf in de hand: als het gaat om de algemene regels voor bijvoorbeeld betaalbaarheid, dan is het Rijk aan zet. Randvoorwaarden die we zelf in kunnen vullen, blijven we verkennen samen met alle stakeholders, dus ook met buurtinitiatieven.'

'Deze manier van werken vraagt van alle betrokkenen dat ze elkaar vasthouden in onzekerheid. Daarom hebben we ook voor de expeditie-metafoor gekozen, je weet niet wat je onderweg tegen gaat komen'

Onzekerheid verdragen

'Deze manier van werken vraagt van alle betrokkenen dat ze elkaar vasthouden in onzekerheid. Daarom hebben we ook voor de expeditie-metafoor gekozen, je weet niet wat je onderweg tegen gaat komen', vertelt Zwanink. 'Wij zijn als gemeente volop in ontwikkeling. We zien dat ook bewoners veel behoefte hebben aan kennis over waar het in de nabije toekomst naartoe gaat met warmte in huis. Met Expeditie Warmte hebben we een overzichtelijk en helder gestructureerd traject geboden om daarover samen met ons en bedrijven te leren.'

Meer weten?

Wil je meer weten over de ervaringen en de teams die hebben meegedaan aan Expeditie Warmte? Vraag dan de whitepaper Expeditie Warmte aan via energie@utrecht.nl.

”

‘Ik wil dicht bij de mensen blijven om de energietransitie te kunnen bespreken’

Timo Veen

Berkum Energieneutraal Zwolle

Toen Timo Veen in Zwolle kwam wonen, bleken voor zijn wijk volop plannen te worden gemaakt voor aardgasvrij wonen. Dat gebeurde in eerste instantie buiten de bewoners om. Nadat zij betrokken waren, werd Veen door hen gevraagd als onafhankelijk projectleider. Naast deze gedeeltelijk betaalde functie bleef hij ook vrijwilliger. 'Het was pionieren, ik moest echt mijn weg zoeken', vertelt hij.

Begin 2018, vlak nadat hij met zijn gezin in Zwolle was komen wonen, hoorde Veen voor het eerst dat er plannen werden gemaakt om zijn wijk Berkum aardgasvrij te maken. De gemeente, provincie, enkele onderwijsinstellingen, woningbouwcorporatie DeltaWonen, de Rabobank, VNO-NCW en netbeheerder Enexis wilden gezamenlijk uitvinden wat het betekende om met een wijkaanpak invulling te geven aan de energietransitie.

Wie	Timo Veen
Wat	Berkum Energieneutraal
Waar	Zwolle

Opvallend genoeg ging men van start zonder bewoners te betrekken bij de plannen. Tot men zich begon af te vragen hoe die er eigenlijk tegen aankeken.'

Daarvoor bestonden tot dan toe alleen versnipperde initiatieven, verspreid over Nederland. Als vrijwilliger bij Duurzaam Berkum raakte Veen hierbij betrokken.

Van start zonder bewoners

'Ze kozen Berkum onder andere uit omdat het een goed georganiseerde wijk is, met een actief verenigingsleven. Opvallend genoeg ging men van start zonder bewoners te betrekken bij de plannen', aldus Veen. 'Tot men zich begon af te vragen hoe die er eigenlijk tegen aankeken.' De verantwoordelijk wethouder zocht daarop contact met de wijkvereniging en de voetbalvereniging. Die verklaarden zich bereid de plannen te steunen, onder twee voorwaarden: compensatie voor de eventuele nadelen van 'first mover' zijn in de energietransitie en mee kunnen bepalen welke keuzes gemaakt worden.

Meepraten en meebeslissen

De wijk vroeg goede begeleiding, kennis en expertise voor

bewoners en eventueel financiële hulp bij de benodigde investeringen. Als 'first movers' lopen bewoners immers het risico dat technische oplossingen snel goedkoper of beter worden nadat zij als pioniers zijn ingestapt. Daarnaast stelde de wijk als voorwaarde dat bewoners mee konden praten en beslissen over de plannen voor hun wijk. Dat betekende dat bewoners gingen deelnemen aan de verschillende projectgroepen die waren gestart. Zo ontstond een intensieve samenwerking tussen de professionele stakeholders en bewoners.

Onafhankelijk projectleider

Voor de aardgasvrijtransitie in Berkum waren drie afzonderlijke projectgroepen in het leven geroepen. Eentje voor de sociale kant van de transitie, inclusief communicatie en participatie, eentje voor de financiële haalbaarheid en eentje voor de benodigde techniek. 'Wat bleek nu? Er was te weinig coördinatie en onderlinge afstemming tussen deze projectonderdelen,' vertelt Veen. 'De wijk wilde daarom een bewoner als onafhankelijk projectleider aanstellen. Daar werd ik voor gevraagd. Ik heb ja gezegd, en omdat het meer werk was dan ik als vrijwilliger kon doen, is afgesproken dat ik acht uur per week betaald kreeg door de gemeente en de provincie. Daarnaast bleef ik ook nog enkele uren als vrijwilliger werken, zoals ik tot dan toe deed.'

‘Voor mij als projectleider was het een spannende tijd. Het was pionieren, ik moest echt mijn weg zoeken.’

‘Voor mij als projectleider was het een spannende tijd. Er was niet één duidelijke opdrachtgever om verantwoording aan af te leggen over het project. Het was pionieren, ik moest echt mijn weg zoeken. Ik heb veel aandacht aan de bewoners gegeven, omdat zij de uiteindelijke doelgroep waren.’ Mede op verzoek van Veen is er daarom een klankbordgroep gekomen met bewoners, zodat hun stem goed gehoord werd. Daarnaast kwam er ook een bestuurlijk overleg met vertegenwoordigers van de gemeente, provincie en woningbouwcorporatie, onder voorzitterschap van een onafhankelijk voorzitter uit de wijk.

Drieledige opdracht

‘De opdracht die ik als projectleider had was drieledig: zorg voor een organisatie, een wijktransitieplan en voor financiering,’ vertelt Veen. Daar is hij mee aan de slag gegaan. Als organisatie is Stichting Duurzaam Berkum opgericht met een daaronder vallende energiecoöperatie, Berkum Energieneutraal. Die laatste is bedoeld voor het moment waarop er in de wijk daadwerkelijk energie opgewekt gaat worden. Als organisatie heeft Duurzaam Berkum samen met de gemeente Zwolle gezorgd voor communicatie, onder andere via bewonersavonden, de website Berkum Energieneutraal en artikelen in de wijkkrant.

Gesprek aangaan in de wijk

Over de manier waarop je met bewoners in gesprek gaat, zegt Veen: 'Volgens mij moet je het niet over de energietransitie hebben, maar met bewoners kijken naar wat hen bezighoudt en wat de uitdagingen zijn in hun wijk. Dat kan veiligheid zijn of buurtwerk of zelfs iets als tegels wippen. Stel dat je daarover in gesprek gaat, over het vergroenen van tuinen door een paar tegels eruit te halen. Dat kan een aanleiding zijn om het over klimaatverandering te hebben. Dat kan weer het vertrekpunt zijn voor een gesprek over de toekomstige energievoorziening in de wijk.'

Wijktransitieplan gemaakt

'Het wijktransitieplan hebben we begin 2019 opgeleverd', zegt Veen. 'Het doel is om van Berkum een energieneutrale wijk te maken. De realisatie daarvan verloopt via drie sporen: energie besparen, een wijkenergiesysteem en zogenoemde collectieve opwek.' Het wijkenergiesysteem levert warmte in huis op een nieuwe manier, bijvoorbeeld via een warmtenet of via het bestaande gasnet met een alternatief gas. Energie besparen is daarvoor een voorwaarde. De collectieve opwek is nodig om het toegenomen stroomverbruik bij alternatieve warmte in huis te compenseren.

Moedige keuze gemeente

De keuze voor het wijkenergiesysteem is nog niet gemaakt. Veen: 'De gemeente Zwolle heeft in haar transitievisie warmte het alternatief voor Berkum bewust open gelaten en daarmee nog geen keuze gemaakt voor een systeem. Dat vind ik moedig van de gemeente, want eigenlijk moet die keuze al gemaakt worden in deze eerste gemeentelijke verkenning. Wij hebben gezegd: als je serieus om wilt gaan met de stem van de bewoners in Berkum, moet je ze ook invloed geven op deze beslissing. Dat heeft de gemeente dus gedaan.'

Programma Aardgasvrije Wijken

Financiering van het plan heeft Berkum Energieneutraal in de aanloopfase gerealiseerd via de Regeling Reductie Energiegebruik (RRE) en ondersteuning vanuit de provincie Overijssel en gemeente Zwolle. 'We hebben twee keer met succes een RRE-subsidie aangevraagd', zegt Veen. 'Daarna is Berkum een proeftuinwijk geworden van het landelijke Programma Aardgasvrije Wijken (PAW) en heeft het project een subsidie van vier miljoen euro uit dit programma ontvangen.' Nadat ook deze mijlpaal bereikt was, is Veen in de zomer van 2021 gestopt als projectleider, vanuit de gedachte dat een nieuwe projectfase om nieuwe mensen vraagt.

Samenwerking essentieel

Over zijn ervaring met de energietransitie in Berkum zegt Veen: 'Mijn overtuiging is dat de overheid, ondernemers of bewoners complexe vraagstukken niet alleen kunnen oplossen. Je hebt je tot elkaar te verhouden en moet elkaar ook ruimte gunnen.' Hij is er niet van overtuigd dat initiatieven zonder meer aan de markt kunnen worden overgelaten. Veen: 'Ik denk dat de overheid of de wijk zelf het initiatief moet nemen om over te gaan op aardgasvrij wonen. De overheid hoeft het niet allemaal te regelen, maar is er om de energietransitie te faciliteren, zo nodig de eerste stap te zetten en het gesprek op gang te brengen.'

”

‘Een inclusieve energietransitie begint op buurniveau’

Gerbert Hengelaar
Nieuwe Energie Vechtzoom

In zijn werk als adviseur is Gerbert Hengelaar intensief bij de energietransitie betrokken. De gemeente Utrecht verraste hem en zijn buurtgenoten in Overvecht-Noord desondanks met een plan voor aardgasvrij wonen. Dit inspireerde Hengelaar om zelf een buurtinitiatief op te richten. 'We zijn nu een volwaardige gesprekspartner van de gemeente en Eneco', vertelt hij.

Terwijl Hengelaar bij de gemeente Den Haag als extern adviseur werkte aan de transitievisie warmte van die stad, viel bij hem thuis in Utrecht een brief van de gemeente op de mat. Zijn wijk Overvecht-Noord bleek proeftuin geworden in het Programma Aardgasvrije Wijken (PAW). 'Ik was verrast dat ik daar als bovengemiddeld betrokken burger niets van wist', vertelt hij. 'De plannen maakten veel los in de buurt. Er waren

Wie	Gerbert Hengelaar
Wat	Nieuwe Energie Vechtzoom
Waar	Overvecht-Noord, Utrecht

ook aardig wat negatieve reacties. Ik wilde daar met de buurt een positieve draai aan geven, bedacht ik al snel.'

Buurtinitiatief gestart

Nieuwe Energie Vechtzoom, het buurtinitiatief dat Hengelaar samen met drie anderen startte, vertegenwoordigt zo'n 120 particuliere woningeigenaren. Dit relatief bescheiden aantal maakte dat de gemeente hen niet onmiddellijk als een belangrijke gesprekspartner zag. Dat is inmiddels veranderd, ook al doordat Hengelaars voorbeeld navolging heeft gekregen in andere buurten in Overvecht-Noord. Zo'n 700 van de 1.200 particuliere woningeigenaren in de wijk zijn nu verenigd in gelijksoortige buurtinitiatieven en denken op een vergelijkbare manier mee over de toekomstige warmtevoorziening in hun huizen.

'Als je met de mensen praatte, was er enerzijds bezorgdheid over de betaalbaarheid van hun woning, maar er was ook genoeg steun van bewoners die het een goed idee vonden. Die wilden wel verduurzamen en waren vooral nieuwsgierig naar hoe de gemeente hen daarbij zou kunnen helpen', vertelt Hengelaar. 'Vanuit het transitiedenken zag ik hier een kans. Transities bestaan namelijk ook uit het wegnemen van belemmeringen. Dit is er zo eentje: hoe krijg je particuliere wonin-

geigenaren enthousiast en op één lijn voor de transitie naar aardgasvrij wonen?'

Fijnmazige sociale infrastructuur

'Twee punten waren daarbij belangrijk', zegt Hengelaar. 'Ten eerste: iedereen erbij krijgen. Daarvoor hebben we een fijnmazige sociale infrastructuur opgebouwd in de buurt. Elk blokje woningen heeft een contactpersoon. Die contactpersonen nodigen de burens in hun blok uit bij hen thuis om het over de plannen te hebben. Zeventig tot tachtig procent komt dan. Een uitnodiging van je burens is een veel sterkere trigger dan wanneer de gemeente je vraagt om naar een zaaltje te komen. Het tweede belangrijke punt: niet beginnen bij techniek, maar bij wat bewoners bezighoudt, om van daaruit de gemeente duidelijk te kunnen vertellen wat de buurt nodig heeft.'

Manifest en voorwaarden

Met een kerngroep van betrokken burens heeft Hengelaar een buurtmanifest geschreven. Daarin staan onder andere de voorwaarden die de buurt stelt aan een toekomstige duurzame warmteoplossing. 'Niet duurder dan nu' is een belangrijke voorwaarde. Daarnaast staan er in het manifest voorwaarden op het gebied van wooncomfort, technische betrouwbaarheid, financieringsmogelijkheden, flexibiliteit en blijvende invloed.

‘Het manifest hebben we huis-aan-huis verspreid in de buurt en we zijn het op huiskamerbijeenkomsten gaan bespreken’, vertelt Hengelaar. ‘De buurt heeft er vervolgens ook over gestemd.’

Het manifest geeft rust, duidelijkheid en is een blijvend ijkpunt in het transitieproces, aldus Hengelaar. ‘Daardoor konden we om commitment vragen’, zegt hij. ‘De crux in een proces als dit is dat je zorgt dat de buurt bij elkaar komt en dat je collectieve besluitvorming krijgt. Van de techniek of de financiën hoef je niet per se verstand te hebben. Ik denk dat er in Nederland heel veel buurten zijn waar mensen wonen die een beetje kunnen organiseren en die het leuk vinden om verbinder te zijn. Met de juiste ondersteuning kunnen zij een cruciale rol vervullen.’

Samenwerking met gemeente

Hengelaar: ‘Aan het begin was het zoeken in de samenwerking met de gemeente. Soms gebeurde het dat zowel de gemeente als wij met de buurt communiceerden over het project, zonder dat heel duidelijk was hoe zich dat met elkaar verhiel. Toen we het commitment van de buurt hadden, hebben we de gemeente een brief gestuurd, met als strekking: er gebeurt hier iets bijzonders, gaan jullie ons helpen?’ Vanuit de

‘right-to-challenge’-gedachte heeft het buurtinitiatief ook voorgesteld het transitieproces in de buurt over te nemen van de gemeente. Die wilde dat in eerste instantie niet, maar later is het vertrouwen gegroeid en nu is er echte samenwerking, aldus Hengelaar.

‘Wij hebben een sterker mandaat in dit stukje Utrecht dan de gemeenteraad, zeg ik weleens. Er hebben meer mensen actief ingestemd met onze aanpak dan er in de gemeenteraadsverkiezingen hebben gestemd’, aldus Hengelaar. ‘Bewoners hebben nu grip op dit proces. De warmtetransitie is voor veel mensen toch een soort bedreiging: iets waar je niet om gevraagd hebt en dat mogelijk schreeuwend duur voor je gaat worden. Terwijl het hier in de buurt nu is: we zijn dit met zijn allen aan het doen en er komt iets moois uit. Het klimaat vaart er wel bij, onze woningen worden er niet slechter van, eerder beter, en onze buurt is ook nog gezelliger geworden. Dat is wat je wil.’

Technische oplossingen verkennen

Nieuwe Energie Vechtzoom heeft vier verschillende technische oplossingen verkend voor warmte in de woningen in de buurt. Daaruit kwam een buurtwarmtenet als beste optie. Omdat het buurtinitiatief niet zelf eigenaar van de infrastructuur wil

worden, is Hengelaar samen met andere bewoners in gesprek gegaan met energiebedrijf Eneco. 'We brainstormen nu tweewekelijks met hen, om uit te werken hoe zo'n buurtwarmtenet eruit zou kunnen zien,' vertelt hij. Tijdens die gesprekken gaat het behalve over techniek, met name over het uitwerken van de relatie tussen Eneco als mogelijke leverancier en de bewoners als klanten. 'Blijvende actieve samenwerking tussen Eneco en de buurt kan zorgen voor nieuwe oplossingen en een heel andere beleving dan bij traditionele stadsverwarming', aldus Hengelaar.

Zeggenschap houden

'Wij willen dat de leverancier in de uitvoeringsfase aanspreekbaar is op zijn prestaties en dat er consequenties zijn als daarin iets niet goed gaat. Daarnaast is vinden wij het noodzakelijk dat er op belangrijke momenten in de ontwikkeling en levensduur van het warmtenet met ons wordt gesproken. Als er betekenisvolle keuzes moeten worden gemaakt, willen wij daarop invloed hebben. Op dat soort beslismomenten willen we een breder beslisproces in de buurt organiseren', vertelt Hengelaar over de plannen. Het doel is dat bewoners blijvend zeggenschap houden over de toekomstige levering van warmte in hun woningen.

Inclusieve energietransitie

'Wat wij in deze buurt denk ik goed doen, is de achterhoede en de grote middengroep van bewoners betrekken. Dat lukt niet overal goed. Vaak worden vooral koplopers bereikt', zegt Hengelaar. 'Daarmee lopen we het risico dat we een energietransitie krijgen waar heel veel mensen bang en boos over zijn, omdat zij dingen krijgen opgedrongen die ze niet willen. Juist daarom zijn buurtinitiatieven als het onze hard nodig: om een inclusieve energietransitie op gang te brengen', aldus Hengelaar. 'Verder is het vooral ook gewoon leuk en goed voor een buurt. Bewoners leren elkaar beter kennen. Er ontstaat een nieuw sociaal weefsel, mensen zijn trots op hun buurt.'

'Wat wij in deze buurt denk ik goed doen, is de achterhoede en de grote middengroep van bewoners betrekken.'

”

‘Echt gedeeld
opdrachtgeverschap
met de overheid
is nog niet zo
eenvoudig, denk ik’

Pauline Westendorp, 02025
Future Search Amsterdam

Tijdens de voorbereiding van een werkconferentie voor de energietransitie in Amsterdam, een zogeheten Future Search, kwam Pauline Westendorp voor een dilemma te staan. Naar haar oordeel kwam het gedeeld opdrachtgeverschap met de gemeente niet goed van de grond. Daarom trok zij zich terug. 'Dat was een hele moeilijke keuze', vertelt zij, 'maar voor mijn gevoel de enige juiste.'

Als mede-initiatiefnemer van 02025, een beweging die Amsterdam in 2025 koploper op het gebied van schone energie wil maken, ging Westendorp eind 2018 samen met andere betrokkenen in gesprek met Amsterdamse gemeenteambtenaren. Onder begeleiding van een consultancybedrijf werd een gezamenlijke start gemaakt met het organiseren van een Future Search. Dit is een interactief planningsproces voor de aanpak van een collectief vraagstuk, in dit geval de energietransitie.

Wie	Pauline Westendorp, Koploperscommunity 02025
Wat	Future Search
Waar	Amsterdam

Future Search

Het idee van een Future Search is dat vertegenwoordigers van het 'hele systeem' bijeenkomen. Alle belanghebbenden bij een thema gaan in een constructieve dialoog op zoek naar nieuwe oplossingen voor een vraagstuk, vertelt Westendorp. Voor de energietransitie in Amsterdam vond zij dit buitengewoon belangrijk. De stad zou in een keer een grote slag kunnen slaan met een ambitieus plan voor de energietransitie, als bewoners, bedrijven en de gemeente hier samen hun schouders onder zouden zetten.

'Je kan geen gedeeld opdrachtgeverschap hebben tussen een muis en een olifant. Degene die het geld beheert, in dit geval de gemeente, heeft toch een zwaardere stem'

Gedeeld opdrachtgeverschap

Het liep echter niet zoals gehoopt. In de voorbereidingen voor de Future Search, voelde Westendorp zich steeds minder senang in de verhouding met de gemeente. Volgens haar was een gedeeld opdrachtgeverschap met de gemeente afgesproken voor de conferentie, maar dit bleek in de praktijk niet zo eenvoudig. 'Je kan geen gedeeld opdrachtgeverschap hebben tussen een muis en een olifant. Degene die het geld beheert, in dit geval de gemeente,

heeft toch een zwaardere stem', zegt zij daarover.

Dit werd eens te meer duidelijk bij de selectie van potentiële deelnemers aan de Future Search, aldus Westendorp. Een multinational bedrijf met een vestiging in Amsterdam was niet welkom als deelnemer aan de Future Search, wat de gemeente betreft, vertelt zij. Hiermee werd in haar ogen een van de basisprincipes van de Future Search niet geëerbiedigd. 'Mijn gevoel is dat politieke afwijgingen zwaarder telden dan het gezamenlijke doel', zegt Westendorp. 'Dit is natuurlijk mijn interpretatie, dat realiseer ik me heel goed. Het is mogelijk dat ik daarin tekortschiet.'

Morele principes

'Als het principe van de Future Search is: iedereen mag meedoen, dan moet dat ook echt zo zijn', vindt Westendorp. Daarover heeft zij enkele lange, indringende gesprekken gevoerd met haar meedeorganisators. Uiteindelijk kon zij voor zichzelf niet anders dan concluderen dat zij zich niet namens 02025 aan de Future Search kon verbinden. 'Ik heb gezegd dat ik morele principes in een beginnende samenwerking belangrijker vind dan koste wat het kost doorgaan', vertelt zij. Westendorp benadrukt overigens dat zij al heel lang goed samenwerkt met de gemeente en dat de band nog steeds goed is.

Lessen trekken

De Future Search naar de energietransitie in Amsterdam ging daarop niet door. 'Mijn grootste les hieruit is dat gedeeld opdrachtgeverschap tussen een gevestigde organisatie en een nichespeler heel moeilijk is', aldus Westendorp. 'De enige manier waarop het denk ik wel kan, is als het te besteden budget niet door een van de samenwerkende partijen wordt beheerd. Het geld moet vrij zijn, om het zo te zeggen. Anders kan gelijkwaardigheid niet van de grond komen. Dan krijgt een van de partijen de overhand, is mijn inschatting.'

Verhouding overheid en bewoners

Westendorp vindt het buitengewoon jammer dat de gebeurtenissen deze loop hebben genomen. Het is voor haar een kwestie die ze nog weleens opgehelderd zou willen zien, ook omdat deze raakt aan de verhouding tussen overheid, bedrijven en bewoners. Jeroen den Uyl heeft hier het boek Powerswitch over geschreven, vertelt zij. Daarin beschrijft hij hoe overheid en markt elkaar in de afgelopen decennia steeds meer hebben gevonden, maar dat zij veel ruimte zijn gaan innemen ten koste van bewoners. 'De band tussen overheid en bedrijven is goed', vindt ook Westendorp. 'Die met bewoners moet zich nog ontwikkelen, dat gaat met vallen en opstaan.'

MOED

De tijd waarin we nu zitten is een tijd die vraagt om moed.

Moed om kritisch te zijn op wie we vandaag zijn en wat we vandaag doen.

Moed om bestaande structuren en systemen te bevragen.

Moed om de daarop gebouwde ogenschijnlijke zekerheden los te laten.

Moed om de blik van vandaag te richten op morgen.

Want, we hebben moed nodig om te werken aan wie we morgen willen en kunnen zijn.

Moed om te durven daarnaar te handelen.

Moed om daarin soms te falen én moed om daarna ook weer door te gaan.

Moed om vooruit te durven kijken.

Moed om te durven dromen van een nog onzekere, maar betere en eerlijkere toekomst.

Het vraagt moed om te geloven dat die toekomst er morgen al kan zijn.

Moed om conservatieve stemmen te horen en toch trouw te blijven aan jouw geloof.

Moed om niet alleen te willen geloven, maar jouw geloof te verbinden aan dat van anderen.

Moed om dit geloof uit te spreken, te delen en te vermenigvuldigen.

Moed om te laten zien dat dit geloof ook waarheid en werkelijkheid kan zijn.

Moedige praktijken draaien om mensen.

Mensen die moedig zijn in het geloof dat het anders, beter en eerlijker kan én moet.

Mensen die moed hebben macht te geven, macht te nemen en macht te delen.

En mensen die de moed hebben bescheiden te zijn met die macht.

We zijn ten slotte maar mensen.

Mensen die liever met volle moed strijden voor een betere wereld, dan moedeloos ten onder te gaan.

MEER MOED

Deze verhalenbundel laat een negental moedige praktijken zien. Er zijn er uiteraard nog veel meer. Hieronder een lijst met andere moedige praktijken die het OFL is tegen gekomen. Klik op de naam voor meer informatie. Mogelijk ken jij er nog meer. Deze verhalenbundel is een uitnodiging om bij meer moedige praktijken stil te staan, te delen en elkaar te inspireren.

Yosser Dekker, Ruimtekoers

Cultuurparticipatie

Marjolein Vermeulen, Mens en Energie

Social Design

Leonie van der Steen, Brilljante mislukkingen

Leerlijn participatie voor gemeenteambtenaren

Jong RES

Jongeren in de energietransitie

Presikhaaf University, talentontwikkeling

Jongeren als energicoaches

Energie Samen

Warmteschappen

Wijkinitiatief Reyeroord+

'Wijk toekomstproof' maken

WijkEnergieWerkt

Energietransitie en werkgelegenheid

COLOFON

Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving

Rijnstraat 8 | 2515 XP Den Haag

Postbus 20901 | 2500 EX Den Haag

info@overlegorgaanfysiekeleefomgeving.nl

Kijk voor meer informatie op

www.overlegorgaanfysiekeleefomgeving.nl

Uitgave december 2021

Tekst

Remon Scheinhardt

Oukje van Merle

Fotografie

Remon Scheinhardt

Grafisch ontwerp

Oukje van Merle

